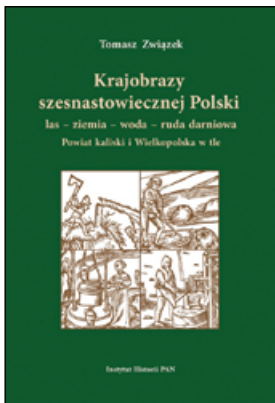

**Tomasz Związek: Krajobrazy szesnastowiecznej Polski.
Las – ziemia – woda – ruda darniowa. Powiat kaliski i Wielkopolska w tle,
Instytut Historii PAN, Warszawa 2022, ss. 282 + il.**

Nauka o krajobrazie staje się obecnie nieformalną, acz dążącą do autonomii dyscypliną na styku nauk o ziemi i środowisku, geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej, historii, archeologii, ekologii, architektury i w mniejszym stopniu kilku innych. Rozwój teorii i metodologii

badania krajobrazu jest naturalnym wynikiem postępu w tych dyscyplinach naukowych. Przedmiot badań – krajobraz – jest bowiem złożonym tworem materialnym i jednocześnie fizjonomicznym wizerunkiem rzeczywistości. W takim ujęciu krajobraz jest swoistym palimpsestem, w którym jednocześnie powstają jedne, a zacierają inne, materialne dowody działania natury i kultury. Te ewolucyjne lub rewolucyjne zmiany są permanentną cechą krajobrazu.

Dominujący wpływ człowieka na środowisko i krajobraz nazwano antropopresją. Mylnie jednak sądzi się, że jest ona wyłącznie cechą antropocenu, okresu, który umownie otwiera początek XIX w., a według innych badaczy dopiero tzw. współczesność, czyli okres od połowy XX w. Antropopresja bowiem z różnym nasileniem zachodziła od neolitu – od pierwszej

rewolucji agrarnej – przy czym jej progres był zmienny w zależności od potencjału demograficznego społeczności zamieszkującej dany obszar. Określenie sił sprawczych (*driving forces*) działających na krajobraz i wywołujących zjawisko antropopresji jest dla wielu naukowców z różnych dyscyplin poważnym wyzwaniem badawczym.

Problematyka postępującej w czasie historycznym antropopresji – badania wpływu człowieka na środowisko naturalne – w ujęciu geohistorycznym, ewolucyjnym i procesowym jest stosunkowo rzadko w nauce podejmowana. Z tego względu na szczególną uwagę zasługuje książka – *Krajobrazy szesnastowiecznej Polski. Las – ziemia – woda – ruda darniowa* autorstwa Tomasza Związka. Praca jest poświęcona analizie przyczyn i efektów zmian zachodzących w krajobrazie Wielkopolski do czasów przedindustrialnych na podstawie wybranych elementów ówczesnej rzeczywistości: lasu, ziemi, wody i złóż rudy darniowej. Komponenty te stanowiły podstawowy zasób surowcowy i energetyczny warunkujący rozwój dawnych społeczności. Dostęp do nich i umiejętności ich wykorzystania decydowały o skali i dynamice postępu cywilizacyjnego, ale także o stopniu i tempie antropogenicznego przekształcania krajobrazu. Podstawowym problemem badawczym przedstawionym w książce jest źródłowa analiza relacji „między człowiekiem a środowiskiem rozumiana jako wzajemne oddziaływanie i przenikanie się świata natury i świata budowanego przez człowieka” (s. 12). Analizę przeprowadzono w kontekście licznych czynników krajobrazotwórczych, w tym gospodarczych, demograficznych i klimatycznych. Wybraną problematykę przedstawiono w sposób holistyczny, kompleksowo

omawiając kolejno wpływ zmian w wybranych komponentach środowiska na geosystem. Książka jest, jak sam Autor napisał: „zbiorem historii środowiskowych i krajobrazowych właściwych dziejom wczesnej nowożytności, które obserwowane były przez pryzmat styków między człowiekiem a otaczającym go światem” (s. 230).

Tomasz Związek, doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, z odwagą podejmuje zadanie interdyscyplinarne – zgodne ze współczesnymi założeniami nauki o krajobrazie – i dokonuje analizy metodami typowymi dla archeologii i historii, definiując krajobraz jako „naturalne środowisko, w którym osadzone jest społeczeństwo lub jako sposób w jaki członkowie społeczeństwa obserwują i opisują określony obszar i nadają mu znaczenie” (s. 11), wskazując właśnie z jednej strony na materialną postać przedmiotu badań, a z drugiej na postrzegany i wartościowany obraz rzeczywistości. Autor osadził studia modelowe nad relacją człowieka i środowiska w średniowieczu i początkach ery nowożytnej. Wiek XVI był bowiem okresem największego rozkwitu państwa polsko-litewskiego, m.in. dzięki eksportowi drewna i zboża na rynki zachodnioeuropejskie. Okres ten musiał skutkować, choćby z przyczyn ekonomicznych, znacznymi zmianami w ekosystemach. Podjętą problematykę Tomasz Związek przedstawił szczegółowo na przykładzie powiatu kaliskiego. Obszar ten, położony w centrum ówczesnego państwa polskiego, na szlaku tranzytowym, cechował się (i nadal cechuje) stabilnością struktur osadniczych i gospodarczych. Taki zasięg przestrzenny badań szczegółowych dał Autorowi prawo przewidywania znaczących przekształceń krajobrazu, gdyż teren ten podlegał antropresji nieprzerwanie od czasów rzymskich. Zatem jego szesnastowieczny krajobraz był już wielokrotnie nawarstwiony i tym samym bardzo interesujący dla badań naukowych. W analizach wykorzystano bardzo wiele źródeł, głównie pośrednich,

w tym pisanych: dane o charakterze inwentarzowym oraz gospodarczym, a także źródła skarbowe, księgi grodzkie, ziemskie i rejestry poborowe. Znaczący zasób stanowiły źródła kartograficzne, w tym mapy pruskie i plany gruntowe. Istotną rolę odegrała także analiza apelatywów oraz relikwów onomastycznych, w tym toponimów i hydronimów. Wykorzystano również Archeologiczne Zdjęcie Polski. Dynamika zmian krajobrazu przedstawiana jest przez pryzmat źródeł pisanych, wzbogaconych źródłami pośrednimi, takimi jak: wyniki badań dendrochronologii, paleoekologii, klimatologii historycznej i palynologii. Szczególną rolę w pozyskiwaniu materiałów źródłowych odegrała równoległa praca Autora nad *Atlasem historycznym Polski*.

Książkę rozpoczyna analiza krajobrazów najbardziej intensywnie eksploatowanych od najdawniejszych czasów, czyli krajobrazów leśnych. Tomasz Związek wskazuje na metody przekształcania ekosystemów leśnych przez człowieka (wycinka drzew na potrzeby produkcji drewna, potażu, smoły, szkła oraz opalania domostw, pieców kuźniczych i dymarek), które stają się coraz bardziej agresywne wobec środowiska przyrodniczego. Opisane zostały dowody i przykłady na rabunkową gospodarkę leśną w czasach przedprzemysłowych. Proces wylesiania przedstawiono także w kontekście rozwoju struktur osadniczych, w tym grodów, a nie tylko wzrostu areалу łanowego.

Gleby są drugim ważnym aspektem naukowej analizy. Rolnictwo zawsze było podstawą przetrwania i rozwoju osadnictwa. Autor poświęcił uwagę sposobom pozyskiwania nowych powierzchni rolniczych, efektem długotrwałej eksploatacji gleb oraz procesom ich jałowienia i metodom nawożenia. Sporo miejsca zajmuje analiza bonitacji gleb i związków dostrzeżonych pomiędzy poszczególnymi klasami gleb a ówczesną strukturą zasiewów i plonów, a także pogłowia zwierząt hodowlanych. Bardzo ważna jest przeprowadzona dyskusja nad krajobrazowymi skutkami

zmian wywołanych wprowadzonymi technikami i narzędziami uprawy ziemi, a także nad związkiem rolnictwa z występowaniem klęsk elementarnych. Autor udowodnił, że eksploatacja ziemi w średniowieczu i czasach nowożytnych należała do najważniejszych sił przekształcających ówczesny krajobraz.

Kolejnym przedmiotem analizy są w książce wody, zarówno płynące – w postaci głównych rzek jak Proсна, Barycz, Warta, jak również stojące – w formie licznych w Wielkopolsce jezior i stawów hodowlanych. Geograficzne spojrzenie ukazuje dawny układ hydrograficzny Wielkopolski. Analizą objęto dawną sieć młynów, systemy regulacyjno-melioracyjne, gospodarkę stawową (budowle ziemno-hydrrotechniczne) oraz rybactwo.

Problematykę badawczą zamyka analiza następstw krajobrazowych wykorzystywania rud darniowych (limonitu). Żelazo było jednym z katalizatorów warunkujących rozwój cywilizacji, ale pośrednio jego upowszechnienie m.in. w produkcji narzędzi rozpoczęło proces przyspieszonych negatywnych zmian w krajobrazie. Autor podjął próbę zrekonstruowania najważniejszych złóż rudy darniowej w powiecie kaliskim, wykorzystywanych na przełomie XV i XVI w., opisując prawdopodobną strukturę przemysłu żelaznego i dokonując klasyfikacji ówczesnych rzemiosł. Skupił przy tym uwagę na zmianach w lokalnej strukturze zalesienia, zaburzeniach lokalnych stosunków hydrograficznych, przebudowie drzewostanów. Wskazał również na konieczne zaplecze rolnicze i osadnicze rozwoju wczesnego przemysłu żelaznego. Rekonstrukcja przestrzenna przeprowadzona z wykorzystaniem materiałów archeologicznych, źródeł pisanych oraz wyznaczników onomastycznych pozwoliła Autorowi na wskazanie istotnych regionów, w których pozyskiwano i przetwarzano rudę darniową, a tym samym regionów o najwyższym poziomie antropopresji zapisanej w krajobrazie.

W tle tych analiz pojawia się główna siła sprawcza zmian w krajobrazie, czyli zagęszczająca się sieć osadnicza. Autor analizuje krajobrazowe następstwa wprowadzenia prawa niemieckiego, dyskutuje dynamikę przemian krajobrazu w związku z przejściem od osad otwartych do regularnych w kontekście ewolucyjnego lub rewolucyjnego charakteru tych przemian i umacniania struktur osadniczych. W pracy wykazano, że największy postęp gospodarczy, skutkujący zmianami krajobrazu w całej Wielkopolsce, nastąpił na przełomie XV i XVI w., wraz z rozwojem instytucji folwarku szlacheckiego. Udowodniono, że badany okres historyczny wykształcił krajobrazy o jaskrawej kontrastowości i przeciwności. Autor dokonał także podsumowania uzyskanych wyników na tle krajobrazu ówczesnej Europy, nawiązując m.in. do długofalowego kryzysu i głodu ziemi na Zachodzie. Związał uzyskane wyniki ze zmianami klimatu, stanów wody, wprowadzaniem odpornych gatunków zbóż, sposobów gospodarowania, wykorzystywania nawozów. Uwypuklił kilka mechanizmów związanych z percepcją środowiska we wczesnej nowożytności.

Podsumowując zawartość merytoryczną książki, należy stwierdzić, że jest ona efektem dobrze zaprojektowanego i zrealizowanego planu badawczego. Pracę cechuje doskonałe osadzenie w literaturze historycznej, antropologicznej, archeologicznej, w mniejszym stopniu geograficznej.

Dojrzały warsztat badawczy Tomasza Związka potwierdza właściwa dyskusja i selekcja źródeł, w tym podkreślanie wad i zalet wykorzystanych materiałów. Doskonała argumentacja wyboru czasu i przestrzeni do badań, a także krytyka wykorzystanych źródeł i autorskie sposoby „kalibracji” danych dowodzą rzetelności naukowej.

Książkę cechuje porządek metodologiczny. Rozdziały o bardzo rozbudowanej strukturze, choć o różnym stopniu szczegółowości, poprzedza obszernie wprowadzenie

w problematykę badawczą. Praca stanowi wartościowe, interdyscyplinarne studium z zakresu antropopresji, która zachodziła w krajobrazie do czasów nowożytnych. Tym samym uwrażliwia czytelnika na fakt, że negatywne zmiany w środowisku geograficznym nie są wyłącznie domeną antropocenu – rozwoju górnictwa, przemysłu oraz masowego transportu itd. Autor widzi krajobraz jako palimpsest. Dostrzega jego najważniejszą cechę, którą jest zmienność i niejednoznaczność. Książka jest próbą refleksji historyczno-środowiskowej, stawia pytania o trwałość efektów zmian, odnosząc się do pamięci krajobrazu i pamięci pokoleń ludzkich. Na końcu można znaleźć wiele pomysłów na dalsze badania, które należy przeprowadzić w zespołach interdyscyplinarnych. Metodami typowymi dla historii czy archeologii Autor rozwiązuje problemy geograficzne. Otwiera przy tym interesujące przestrzenie badawcze, wskazując luki w opracowaniach historycznych i interesujące pomysły na nowe badania nad krajobrazem kulturowym. Całość książki jest bogato ilustrowana mapami i wykresami, uzupełniona o szczegółowe dane tabelaryczne.

Reasumując, książka jest bardzo interesującą lekturą. Wzbogaca stan wiedzy na temat ewolucji krajobrazu Wielkopolski. Jest także dużo szerszym niż regionalne studium badawczym. Zastosowane podejście ma charakter uniwersalny. Może stanowić

wzór do podobnych analiz w innych obszarach. Gdyby użyć metafory krajobrazu jako książki, to Tomasz Związek uważnie przeczytał i zinterpretował ją do tej strony, którą rozpoczyna rozdział industrializacji. Tym samym opracowanie jest zaproszeniem do dalszej lektury krajobrazu czekającego na rozczytanie jego treści zapisanej w przestrzeni w kolejnych wiekach. Dzięki przemyślanemu planowi badawczemu opracowanie jest także gotowym scenariuszem, który może być dowolnie rozbudowywany o inne elementy czy inne czynniki krajobrazotwórcze. Scenariuszem, który może być implementowany do innych terytoriów o złożonej historii. Książka jest przykładem nie tylko rzetelności naukowej w zakresie szczegółowości uzyskanych wyników, ale przede wszystkim budowania pożądanego w nauce dystansu i refleksji w stosunku do wykorzystywanych źródeł i metod badawczych. To w mojej opinii bardzo duża zaleta tekstu. W sposób być może niezamierzony przez Autora odgrywa on dużą rolę edukacyjną dla tych, którzy często bezkrytycznie przyjmują informacje i dane źródłowe. Przez swój interdyscyplinarny charakter książka jest interesująca dla specjalistów z wielu dyscyplin, które wymieniam na wstępie mojej recenzji. Zachęcam do lektury. ■

Urszula Myga-Piątek
(Katowice)